

ШЫН

№33
(19070)

2018 чылдың
март 20
вторник

Хүннүн үнери — 06:32
Ажары — 18:43
Хүн дурту — 12:11

Садар өртээ хостуг 12+

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

shyntuva@mail.ru
shyntuva@yandex.ru

рф-тин президентизиниң соңгулдалары

ТЫВА ШИЛИП АЛЫЫШКЫННЫ КЫЛГАН

• Соңгулда участоктарындан репортаж

Кызылдың "Барыын" №86 соңгулда участогунга эртенгиниң сес шақта-ла чон хөйү-биле кээп эгелээ. Россия Федерациязының президентизи дээш шилип алыышкынны кылыры-биле, Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол өөнүң ишти Лариса Сагаан-ооловна, ачазы Валерий Ховалыгович-биле кады келген.

"Бөгүн хүннээрктиг аяс хүн сагыш-тиилди өөрүшкү долган байдалда президент соңгулдаларына киржип барыыс эки-дир. Чаңчыл ёзугаар өөмү-биле кады соңгуп келдивис. Эртенги-даа болза кижиле хөй-дүр. Күрүневисти соңгуп, бисти баштап алгаш, келир үеде салгалдарывыс тургузар кижини соңгуп апарар болганывыста, ол ындыг болур турар-даа. "Аас-кежик, ажы-төл дээш бээр апаар бис" деп ачам бөгүн чугаалады. Ооң чугаалап турары-даа, эки келир үе дээш, келир үеде салгалдарывыс дээш үнүвүс берип турар-даа" — деп, Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол бодамдары-биле үлешкен.

Тываның соңгулда комиссиязының баш тургунелдери-биле республиканың уур ужурлук чурттаачыларының 95 убадылаашкыннарга киришкен. Россия Федерациязының президентизинге кандидаттардан эң хөй үнү Владимир Путин 92, 84 хуу алгаш, өске кандидаттары оранчок ашкан. Ийиги черде Гудинин — 3, 18, үшкүзүнде В. Жириновский — 1, 32 хуу болган.

Россияның Төп соңгулда комиссиязының баш удур кылган тургунелдери-биле турарга, Владимир Путин чоннун 76,66 хуу бүзүрелин ап, мурнап турар. А. Гудинин — 11, 80 хуу, Владимир Жириновский 5,66 хуу үннерни алган.

БИСТИҢ ЫНАК КИЖИВИС

Кызылдың 7 болгаш 8 дугаарлыг девискээр соңгулда участоктары Тываның күрүне университетиниң юридиктиг факультетиниң бажырында турар. Эрткен чылгы соңгулда үзинде солунга бижээним арай аарымча чок турган чүүлдерни бо аарымча эдип алган улус болду. Ын-ун улуг назылыг кижилер ийи биле 7 дугаар каъттар аразына азып, участогун дилеп, аңаа шугулдаксап олчок болган. Оон аңгыда буфет үзин чок болганынга хомудап турарлар.

Ам соңгулда болуп турар бажыңның кыжы каадынга кирип кээрге-ле, бүткен чаагай чыт кээп турар, волонтер-даа соңгукчуларны уткуп ап турар. С черле аяныг, байырланчыг шинчи А. Ийиги, үшкү каъттарда база волонтерлар тургулапкан, улустуң кайы-ка соңгуурун айтып берип, улуг назылдарны үдеп чедирип-даа турарлар. Рымчалыг байдал тургустунган.

Эртенгиниң 10 шак үезинде бо участоктарда соңгукчуларның дөрттүн бирин соңгупкан болду: ол дээрге 7 дугаар участка 514, а 8 дугаар участка 600

Келир үеде салгалдарывыс дээш.

ажыг кижиле-дир. Ниитизи-биле эскерип көөрге, чоннун идепкейлини мурнукузундан оранчок улуг: кезек-кезек болгаш улус оочурлап безин турар.

Соңгуп каапкан кижилер-биле чугаалаштым. Шуптузу-ла Владимир Путин дээш үнүн берген боор чорду. Чаңгыс-даа өске кордакчы соңгаан кижиге тава-рышпадым. Ам оларның-биле чугаамны сонургадым. Олардан чүгле ийи-ле айтырыг салган мен: кымны соңгудуңар база чүге ону шилип алган силер?

Чөчөкмаа Папын: «Мен Путин дарганы соңгудум. Чүге дээрге Путинниң Тывага деткимчези улуг. Бистиң алдарлыг чаңгыс чер-чурттууус Сергей Шойгу-даа Путинниң деткимчези-биле бедик албан-дужаалда ажилдап чор. Оларның дузазы-биле Тывада шериг хоорай-даа туттунду, ында бистиң муң ажыг оолдарывыс ажилдап турлар. Кара-Хаак көвүрүүн база тур-дар дээн. Өске кандидаттар бистиң бичии Тыва-высты билер звес».

Раиса Попова: «Чүгле Путин улаш-тыр эки ажилдап шыдаар. Чуртувуста тайбың база корум-чурум бар, пенсия болгаш акша-шалың өй-шаанда үнүп турар. Черле таарымчалыг турум чорук тургустунган».

Таныырым улуска база тава-рыштым. Мээң башкы эжим Татьяна Машпадай: «Путинни соңгувай канчаар. Ооң ачызы-

биле Россия делегейде күштүг күрүне болуп тур. Амгы үеде чурттар аразында билишпес хөөннер хөй-дүр, ындыг байдалды Путин аайлап, чогулчудуп турар. Бистиң президентивистиң делегейде рейтингизи кончуг улуг».

Мария Иосифовна: «Путинни соңгудум. Ооң мурнунда коммунистер дээш соңгуп чораан мен. Олар-даа ам хей болган улус-тур, оларга бүзүрелим читкен».

Бистиң бижикчивис, гомеопат эмчи Зинаида Серен-Чимит «Байырлал-биле!» деп бо кел чор. «Хамааты хүлээлгемни күүседип, Путинни соңгуп кааш, сеткил-чүрээмден бодумну аас-кежиктиг кылдыр бодандым. Бо часкы аяс хүннүн база алыс байырланчыны! Өске кандидаттарның программалары-даа сонургавадым, чүгле чаагай аазаашкыннар, ол-ла». Зинаида Салчаковна «Ынакшылга йөрээл» деп чаа номун үндүрүп алган болду. Ооң ол хууда чедишкени дээш аңаа база өөрүшкүмнү дамчыттым.

Роман Салчак: «Путин дээш. Черле кызып, эки ажилдап турар даргавыс-ла болгай. Идегелдик кижиле-дир».

Прасковья Арапова: «Путин меңээ тааржыр. Бис аңаа чаңчыгып калган бис. Сезен харлыг мен, пенсиямны немеп бердилер. Чээрби ажыг муң апарды, чүге-даа четчир акша чүве- (Уланчызы 2-ги арында). ➡

Хүннүн медээлери

СЕРТИФИКАТТАРНЫ АЛГАН

Март 16-да Россияның Ишти-ки херектер ямызының Тывада эргелелиниң тургустунганындан бээр 96 чылдаанын тава-рыштыр иштики херектер органны-ның хоочуннары чуртталга бажыңнары алыр сертификаттарны алыр аас-кежиктиг болган.

Кызылдың иштики херектер килди-зиниң хүндүлүг дыштанылгада хоочун-нары истелге ажылынга 17 чыл бараан болган, юстицияның курлавырда под-полковниги Оюмаа Ондар, эрге-хоойлу камгалалынга 18-20 чыл ажилдаан милицияның курлавырда майорлары Валерий Ахпашев, Тигран Ондар оларга иштики херектер сайыдының оралакчы-зы, иштики албанның полковниги Алексей Хаустов чуртталга сертификаттарын байырлыг байдалга тывыскан.

ИДЕПКЕЙЛИГ КИРИШКЕН

Тываның чедери берге кадыр-берт черлериниң бирээзинге Мөңгүн-Тайга хамааржыр. Бо кожуунда соңгукчулар саны 3 муң кижиле. Че-дери берге тайга-сыннарда чурт-тап турар сарлык кадарчылары, малчыннарның аалдарын аъттыг эргип-кезип, соңгуттуурар ажылды март он дөртөн эгелей берген.

А март 17-ге чедир шупту 474 кижиле хуусаадан эрте соңгуп каапкан. Бүдүн республикага хамаарыштыр алырга, хуусаадан эрте соңгааннарның саны 5 муң кижиле болган.

Мөңгүн-Тайга кожуунун соңгукчулары март 18-тиң хүнүнде соңгулдаларга база эң идепкейин көргүскен. Ол хүн дүштекиниң 12 шакка чедир соңгукчуларның 69 хуузу бадылап, чурттуң келир үези дээш үнүн берген.

СОҢГУЛДАДАН ЧЫДА КАЛБААН

Каа-Хем кожуунун девискээринде Эржей, Үжеп-Аксы, Сизим суурларда ниитизи-биле 413 кижиле чурттап турар. Олардан 199 соңгукчу Сизимде, Эржейде — 120, Үжеп-Аксында 94 кижиле бар. Бо суурларның девискээринде 3 соңгулда участогу соңгулда кампаниязының үезинде ажилдаан.

Орус омактыг эрги ёзу-чурумнун талакчылары болур эвээш санныг чон (сөөлүг сан-чугагайлар-биле алырга, 500-тен 1 муң хире кижиле) Танцы, Тожу, Каа-Хем кожууннарның кадыр-берт черлеринде, Улуг-Хем бажында чурттап турарлар. Каа-Хем кожуунун үстүнде адаанывыс үш суурунда староверлер база бар. Чеже-даа сайзыралдан чыдып калган болза, соңгукчулар даңзызында адын бижиткен эрги ёзу-чурумнун талакчылары улуг-даа, аныяк-даа кижилер бо удаада президент соңгулдаларына база идепкейлиг киришкен.

Арат шөлүңгө
митинг-концерт

“КРЫМ ЧАЗЫ”

Март 18-те, Россия Федерациясының президент соңгулдаларының хүнүнде Кызыл хоорайның Арат шөлүңгө “Крым чазы” деп патриотчу митинг-концерт болуп эрткен.

Аңаа В.Көк-оол аттыг национал хөгжүм-шин театрының артистери, Орус культура төвүнүн ыраажылары, Кызылдың А.Чыргал-оол аттыг уран чүүл колледжинин чогаадыкчы коллективи, 55 дугаар мото-адыгжы бригаданың ыраажысы Никита Грачев, А.С. Пушкин аттыг национал библиотекаяның ажилдакчылары, Тыва үндезин культура төвүнүн специалистери, Кызыл хоорайның культура, спорт болгаш аныяктар департаментинин төлээлери киришкен.

Хемчегин эрттирикчилеринден аңгыда, чон хөйү-биле чыгып, “Крым чазы” байырлаан. Арат шөлүңгө улуг сценаны тургускаш, патриотчу ырларын салыптарга, байырлап шинчизи кирип, эрткен-дүшкен чон ала-чайгаар чыгып келген. Ыр-шоор, танцы-самдан аңгыда, садыг-саарылга майгыннары болгаш холдан кылган кылыглар делгелгезин база организастааны кончуг эки болган. Хамааты хүлээлгезин күүседип, соңгулдага киришкен улус аңаа кээп байырлап, оюн-тоглаага киришкен. Бичин уругларга база карусель, электро-машиналар дээн ышкаш оюннар шөлчүгештери ажилдап турган. Мороженое болгаш чигирден “хөвөө” дээн ышкаш чигирзиг чемнер садып турар майгыннары база тиккилепкен.

Тыва Республиканың Иштики херектер яамызының Хоочуннар чөвүлелинин кежигүнү Василий Воробьев митинг-концертти байырлыг езу-биле ажиткан. Оң соонда “Кукушка” деп ыры-биле Сайзана Сюрюн байырлапды эгелзэн. Үстүкү-Енисей казактарының ниитилелинин атаманы Илья Трубицын болгаш Тываның Валерий Халилов аттыг күрүнө филармониясының директору Игорь Дулуш сөс алгаш, чыылган чоннуң хөй-аадын көдүргөн.

А.С. Пушкин аттыг национал библиотека “Крымга чорааным” деп чуруктар мөөрейин чарлаан. Бир эвес Крым чорааш тырттырып алган чуруу бар болза, мөөрейге киржип болур. Каш чылда Крымга чорааным барымдаалавас. Чуруун чурттап турар чериниң чоок-кавызында библиотекага чедирип, мөөрейге киржип болур. Мөөрейниң киржикчилериниң эккелген чуруктарындан келир чылын март 18-ке чедир белектер болгаш “Тыва.Крым.Россия” деп баннер кылырын мөөрейниң эрттирикчилери аазаан.

Эң-не солун болган чүүл болза, Крым деп сөс үнүп келир кылдыр чонну чыскаалдыр тургузупканы. Асфальтыда чураан үжүктөрни митингиниң организаторлары кижилер-биле долдурупкаш, кижилер үрүп каан шарларны тутсупкан соонда, флеш-мобтуң удуртукчузунуң командазы-биле “Крым” шарларын дээрже салып үндүрүпкен. Оң соонда байырлап келген чон “Декей-оону” самнап, ойнап хөглзэннер. “Сээң-биле Россия” деп ыры-биле митинг-концерт доозулган.

Айдың ОНДАР.

(Уланчызы.

Эгези 1-ги арында).

дир. Бо назынымда ынча акша көрүп көрбээн мен. Чуртта байдал таарымчалыг. Грудинин болгаш өске кандидаттарның арыннары безин президент болурунга таарышпас-тыр». Прасковья Иосифовна-биле амгы амыдырал дугайында кезек хөөрештивис. «Путин амдаа аныяк, ажилдап шыдаар, боду база чараш» — дей-дир. «Путин бистиң ынак киживис, шуптувустуң ниити ынакшылы-выс ышкажыл?» — диип, аажок хөглүг каттырыштывыс-даа.

Үнүп бар чыдырымда, волонтер кыс кымны соңгаанымны айтырды. Чугаалап бергеш, оң демдеглелин көрдүм. Хөй кезин Путин дээш соңгаан, Грудинин дээш он шаа кижилер бар, адаанда хөй төгерикиер салып каан боорга, бо чүл деп сонуургаарымга, харыылаарындан ойталаан кижилерниң саны болду. 7 биле 8 дугаар участоктарга соңгулда ынчаар организастыг, эки эрткен. Мындыг-дыр, чоннуң шилилгези — Владимир Путин, оң-биле келир үевишти, идегелдеривисти холбап турар бис.

Надежда Эргел.
Авторнуң тырттырган чуруу.

АРЫГ СЕТКИЛ-
БИЛЕ

Таңды кожууннуң төвү Бай-Хаак суурнуң Культура бажыңында соңгулда участогунга Россияның президент соңгулдаларына киржир дээш келген кижилер-биле бо соңгулдаларга кандыг сагыш-сеткилдиг бадылап турарының дугайында чугаалаштым.

Ула Соңгукчу бадылап тур.

Оларның бирээзи орус омактыг, арын-шырайының ындазында черле чазы сүргей кижиниң ат-сывы Анатолий Атомасов болду.

— Долгандыр көрүңер даан, бистиң чурттап турар черивистиң агаар-бойдузунуң арыг-чаагайын! Хар маңган ак. Уругларым авазы, мен бодум база ындыг арыг-чаагай сеткил-биле Россияның президент

соңгулдаларына киржип келдиз. Кордакчыларның кайызы-даа Россияның президентизинге соңгудуп алза, чаагай сеткил-биле күрүнө баштазын дээш бадылады-выс — деп, Анатолий Гаврилович чугаалады.

Дөртөн ажыг чылдар дургунда Тываның электри четкилеринге ажилдап, республиканың ажил-агыйының бо чугула адырынга төлөптүг үлүүн кириген хоочуннуң чугаалааны ышкаш, улуг Таңдының хөй нациялыг шупту чону ындыг сеткил-биле соңгулдаларга киржип тур боор деп бодап сагышка кирер чорду.

Күш-ажылдың хоочуну Кла-

ра Ноокаевна Оюн Хову-Аксы болгаш Бай-Хаак суурларда организацияларга кадрлар талазы-биле специалист бооп ажилдап чораан. Россияның президентизинин соңгулдалары күрүнөдө чугула хөй-ниити болгаш политиктиг болушкун, ынчангаш хамааты бүрүзү аңаа албан киржир ужурлуг деп ол санап турар.

Бай-Хаакта № 129 соңгулда

РФ-тин президентизинин соңгулда

Соңгукчу Т.М. Машпадай.

участок комиссиясының даргазы Наталья Кондрашева соңгулдалар организастап эртирер талазы-биле улуг аргадуржулгалыг кижилер. Бо чугула ниитилел-политиктиг ажилга ол 18 чыл иштинде киржип келген. Оң удуртуп турары участка соңгулдаларның канчаар эртип турарының дугайында чугаалаштывыс.

— Россияның президент соңгулдаларына Бай-Хаакта соңгулда участогунуң белеткели багай эвес. Харын-даа чаа чүүл база бар, КОИБ (соңгулда бюллетеньнерин комплекстиг сайгарар) деп электроннуг урнаны бистиң участка тургускан. Кончуг-даа «угаанныг» хааржактыр. Бюллетеньнерни боду-ла санап, соңгукчу бүрүзү кайы кордакчы дээш бадылаанын безин ол дораан тодарадыптар дээш кылбас чүвези чок. Мындыг «угаанныг» хааржактарны бо удаада Бай-Хаак болгаш Балгазын соңгулда участоктарында тургускан. Ажил дыка чиигзэн, дараазында соңгулдаларга ындыг хааржактарны шупту соңгулда участоктарына тургузуптар боор — деп, Наталья Михайловна чугаалады. — Бистиң соңгулда участогунда 1583 соңгукчу бүрүткеттинген. Мен бо участокка барык соңгулда санында ажилдап келген болгаш, бай-хаакчыларның канчаар соңгуурун эки билер мен. Эртен эртеден дүшке чедир хөй соңгуур, дүш үезинде эвээжэй бээр, дүш соонда база катап көвүдөп кээр. Ам дал дүш үези-дир. «Угаанныг» КОИБ-те көргүскени-биле алырга, хүндүскүнүң бир шапка чедир 1000 ажыг соңгукчулар соңгуп каапкан-дыр. Бай-Хаактың чону соңгулдаларга дыка идепкейжи улус, эвээш-ле дизе, 80 хуу черле соңгуур, чамдыкта 90 хуу-даа ажа бээр. Россияның президент соңгулдалары болган чүве төлээде, бо удаа 90 хуу оранчок ажа бээр боор.

Бай-Хаак Таңды кожууннуң төвү болганда, оң сумуларын-дан, суурларын-дан, харын-даа мырыңай Красноярск крайдан Бай-Хаакка ажил-хе-

рек аайы-биле келге база № 129 соңгул тогунда соңгуп турган болгаш бо участокка соңгукчулар даңзыда баш бүрүткеттингенинд көвүдзэн. Участоктың ызыңың кежигүннерин кончуг шыңгыы негиз база эскердим.

Чадаана хоорайда турар уруг бо участок дээш кээрге, оң доң хүлээп ап тура, ком кежигүнү.

— Сагындырып эвес силер ийи катап рар болзуңарза, кеземге онаажып, торгаада — деп тайылбырлады.

Бо таварылгага хөй тайылбыр бээр. Бай-Хаак соңгулда уч миссиязының даргазы Кондрашевадан диле.

— Бирден хөй катап дээш, соңгукчунуң бод да харысалгазын с дугайында хоойлужуду каан. Эжегерзэн катап таварылгада 30 муң хөй торгаалга таваржа — деп, ол тайылбырлап кээрткен келген кижилерге соңгуурун чөпшээр мурнунда оларның киришкен, чурттап турары де девискээр соңгулдалары-биле хары соңгукчу өске соңгулда гунга соңгуваанын тод бистиңге соңгуурун чөп турар бис.

Мээң барып чөп №129 Бай-Хаак болгаш Дүрген соңгулда участка соңгулдалар мурнында бадылаан ыр черлерде соңгукчу болду. Бо соңгулда комиссияларының даргазының меңээ чугаалаан алырга, Межегей, Хады Кочетов, Сосновка дээр жууннуң өске суурлары чын арааттар соңгулдалар чарында бадылап каап.

№ 130 Дүрген соңгулда тогунда база соңгулдалар идепкейлиг чоруп турар.

Бо соңгулда участкасының даргазы Аннакина:

— Бистиң участка соңгукчу бүрүткеттин Дүштекиниң 12 шапка дир 550 хире соңгукчу лап каапкан. Дүрген суур чурттакчылары дыка кейжи. Соңгулда санын 85-90 хуузу черле ки Россияның президентин бо соңгулдаларына чон даа идепкейлиг киржип тур хуудан эвээш эвес киржип — деп чугаалады.

№ 129 Бай-Хаак болгаш Дүрген соңгулда участка чорааш, соңгукчулар да ызыңа ат-сывын кирип, паспорттарын көрүп турар аныяк оолдар, уруглар көргөш, оларның-биле чөпшөп, дараазында чөп билип алдым. Мээң чугаалааным аныяктарның чугаазы-алырга, олар Бай-Хаак, Дүрген суурларда кирип бижидилгиде болза, соңгукчулар даңзында оларның аныяк кирбейн барган болган. чылдагаанын ГАС «ВЫБОРЫ»

(Уланчызы 3-кү арында)

(Төмүзү. Эгези 1-2-ги арыннарда).

тургунун автоматчылкан системасы) деп системаның ажы-жарында частырылганын уржуу-беле аттары соңгукчуларнын азында кирбейн барганын табылгылар чорду. Бо шагнын аныктары амгы үениң харылзаа техниказынга ханы билиглерлиг болгай.

Бир солун чүүл! Дүрген суурда соңгукчуларда участогунга Соңгукчу деп ат-фамилиялыг соңгукчу оолга ужураштым. Кирип билилгези Дүрген суурда болгаш, маңаа соңгукчуларга киржип, бадылаар дээш, ал-беле биле чедип келген. А боду Президентиниң Кызылда кадет училищезинде башкылап ажилдап турар. Россиянын президент соңгукчуларынга ооң шиллелгези билилгези-ле-дир.

Шангыр-оол МОҢГУШ.

Авторнуң тырттырган чуруу

СЕТКИЛ-ХӨӨНҮ БЕДИК СОҢГААН

Март 18-те Би-Хем кожуунун төвү Туран хоорайга 4 соңгукчуда участогун ажилдап турган.

Тураннын 112 дугаар төп соңгукчуларда участогунга идепкейжи соңгукчулар эртенгиниң 7 шакта эртеңгиде тура оочурлап эгезин. Соңгукчуларда участогунун даргазы Татьяна Петеримованың келгени-биле, 10 шакка чедир 271 кижини соңгукчу. Он бир шакта участокта бюллетень дээш кижилер хөйү-биле турлап. Хайгааракчылар, полиция төлээлери олуттарында, ажилдап турар.

Тураннын 1 дугаар школазын волонтерлары соңгукчулардан үнгеннерни аштыр «Таарымчалыг хоорай үрээленин тургузары» федералдыг төлөвилелдин адаа-биле гранда 3 хөй-ниити девискээрлерин (төп парк, Ленин болгаш Ленинмес солдаттын шөлдери) агайжыдары-биле бадылаа-аче чалаан.

Аныяк ава Чодураа Торлук 18 дугаар Россиянын президентиниң соңгукчуларынга киржип келген. Ол сагыш-сеткил-биле үлешти: "Бо хүн кырган-ам Раиса Байыртыевна Торлук, кырган-ачам Сергей Маа-евич Сарыглар болгаш оолум тур-биле хамааты хүлээлгевис үседир дээш келдивис. Мен

Владимир Путин дээш үнүмү бердим. Чүге дизе келир үевишилип алган президентивистен хамааржыр болгай".

Россиянын президентинин соңгаш, 35 харга чедир аныяктар соңгукчуларнын баннеринин чанынга тырттыржып, "Соңгукчу" деп фото-чурук мөөрейинге киржир күзелин илереткен.

Би-Хем кожуунун Марк Оюн аттыг культура төвүнде 111 дугаар соңгукчуда участогунда хөгжүм кайы ырактан-на байырымныг хөөн кириген. Тус участоктуң даргазы Ирина Аширматова 10 шакка чедир 168 кижини соңгашын чугаалады.

Күш-ажылдың хоочуну Надежда Михайлова: "Мен бүгү назынымда чаңгыс-даа соңгукчуларны эрттирбейн киржип келдим. Мээң үемде ол улуг байырлал турган. Бодум 2000 чылдан тура соңгукчу кампанияларынга киржип, эгезинде агитаторлап, сөөлүнде бригадирлеп ажилдап турдум. Аныяктарнын идепкейжи соңгукчуларын өөрүнчүг-дүр. Бо хүн оолум, кенним, уйнуум-биле кады келдивис. Аныяк үемде өөм ээзи-биле огулусту эдертип алгаш соңгукчу турган бис. Бо хүн оолум өг-бүлөвистин чаагай чаңчылын уламчылап, оолум эдертип алгаш келгени бо. Мен Владимир Путин дээш соңгукчу. Чуртувус делегейде эң күчү-күштүг күрүне апарганы президентивистин ачызы деп санаар мен".

Культура төвүнүн девискээринде тус черниң бүдүрүкчүлери барааннарын делгээн. «Туран» сыын ажыл-агыйы пантокрин, сыын мыйызынын ханын болгаш кызыл-дазыл, алдын дазылды холуп тургаш, кылган бальзамнар, ванна кирип тургаш ажыглаар пантогематоген

биле далай дузу холаан порошоктар, сыыннын мыйыстарындан чиңгеледир кескен слайстарны бараалгаткан. Виктор Сандыевтин арат ажыл-агыйынын хайындырарынга белем черинин манчы, бууза, варениктер, котлет, тефтельдер, грильге быжырган дагаа ээдин, дузаан чаг, инек, хаван ээдин, хлеб кылыгларын соңгукчулардан үнген кижилер садып ап турду.

Тураннын 109 дугаар соңгукчуда участогунда бактериология лабораториясында ажилдап турар. Ооң ишти бичии болганындан 3 хөй-ниити девискээрлерин чаагайжыдарынын бадылаашкынын даштыгаа чоруткан. Соңгукчуларда участогунун даргазы Наталья Блинова 10 шакка чедир 163 кижини соңгаш болгаш чон идепкейлиг кээп турарын чугаалады.

Олег Багай-оол чурттуң президентинин соңгаш, бажынынче далайып бар чыдыр. "Өөм ишти бажынынча уйнуун ап тур. Ол хамааты хүлээлгезин күүседир дээш, мени манап олурар кижини. Уругларывыс өске соңгукчуларда участогунда соңгукчулар улус" – дээрге байырлаштывыс.

Найырал соңгукчуларда участогунун даргазы Наталья Саттын дыңнатканы-биле, 10 шакка чедир 93 кижини соңгаш. Ында база үстүнде участоктарда дег хайгааракчылар, полиция ажылдакчылары бар.

Хамааты хүлээлгезин күүсеткен ада-ие уруглары-биле Тураннын 1 дугаар школазында спартакиадада киржип келген. Спортчу оюннар 11.00 шакта эгелээн. "Бо хүн 9 команда киржир турган болза, оларнын саны 14 чедерди. Авазы уруу-биле, ачазы огул-биле хөглүг старткага киришти. 14.00 шакта 1-ден 11

Идепкейлиг соңгукчу Чылбак Монгуш.

класска чедир оолдар ачалары, акылары, кырган-ачалары-биле хүреш маргылдазынга киржир. Улаштыр уруглар хол бөмбүүнге ойнаар. Кежээ депгелге-ярмарка болур" – деп, күш-культура бажыны Оксана Максимова чугаалады.

Ниитизи-биле Россиянын президентинин соңгукчуларынга туранчылар, ылаңгыя аныяктар аажок идепкейлиг киришкен. «Таарымчалыг хоорай хүрээленин тургузары» федералдыг төлөвилелдин адаа-биле Туранда 3 хөй-ниити девискээрлеринден төп паркты чаагайжыдар кылдыр чон хөйү-биле бадылаан. Олар хамааты хүлээлгезин күүсеткен соонда, сеткил-хөөнү бедик чанып турдулар.

Шончалай ХОВАЛЫГ.
Арслан АРАКЧААНЫҢ
тырттырган чуруктары.

ХАМААТЫ ХҮЛЭЭЛГЕЗИ УЛГАТКАН

Март 18-те Россия Федерациязынын президентинин соңгукчуларынга каа-хемчилер идепкейлиг киришкеннер. Кызыл кожуунун төвү Каа-Хем суурга № 86, 87, 88, 89 соңгукчуларда участоктары ажилдаан.

Эртенгиниң 8 шакта Каа-Хемниниң № 89 соңгукчуларда участогунун девискээринде ыр-шоор, аялга чаңгыланган, өң-баазын шарлар, туктар, эртежик соңгукчулар дээш келген чоннун хөйү аажок, байырланчыг шинчи кирер. № 89 соңгукчуларда участогунун ажилдакчылары эң-не баштай келген 3 соңгукчуга, эң-не улуг назылыг соңгукчуга база бир дугаар соңгукчу келген 18 харлыг аныяктарга суй белектерни сөңгезин. Президент соңгукчуларындын аңгыда, ында "Хоорайга таарымчалыг байдал" деп мөөрейиниң соңгукчуларга база чоруп турар болду. Ол ышкаш чаңгыс аай ак-ак хептер кеткен аныяктар "Соңгукчу" деп фото-мөөрейге чонну киржиринче кыйгырып, чурукка тырттырып турдулар. Ук мөөрейлерге каа-хемчилерниң киржип турарынын идепкейлигиде аажок. Каа-Хем суурнуң 3 девискээринин ("Ногаан зона", "Маадырларнын аллеясы" серликти база Шахтерская кудумчузу) кайы-бирээзин чаагайжыдары-биле соңгукчулар ол. Эртенгиниң 10 шакта-ла 270 кижини ол соңгукчуларга киришкен.

№ 89 соңгукчуларда участогунун даргазы Алина Байыртыевна Самдан: "Президент соңгукчуларда болгаш ыңдыг бе, өске соңгукчуларга бодаарга, чон сонугралдыг, дыка идепкейжи киржип турар-дыр. Бажынарында чыдар инвалид, хоочун дөргүл-төрелин, ада-иезин соңгукчуларга кириштирер дээн уруг-дарыны идепкейлиг кээп, билдиришкенин кирип турары база өөрүнчүг. Бистиң соңгукчуларда участогунда 2475 кижиниң 10 шакта-ла 30 хуузу (798 кижини) соңгукчулар дээрге улуг чедишкени-дир. Ол ышкаш мурнунда соңгукчуларга чон багай киржип турган болза, бо удаа 18 харлапкан хамаатылар, аныяктар хөй киржип турары эки. Чоннун хамааты хүлээлгезин улгадып турар" – деп чугаалады. № 89 соңгукчуларда участогунга 12 шакта 842 хамааты соңгаш.

Каа-Хемниниң хоочун чурттакчызы, "Шын" солунунун идепкейлиг бижикчизи Чылбак Монгуш: "Даргамны – Путинни соңгукчулар. Чоннун амыдыралы дээш кызып чоруур, чаш ажы-төлдөргө, иелерге Ие капиталын тургусканы эки-дир, өг-бүлөлөр ону ажыглап турлар. Күш-ажылдың хоочуну дээш 800 рубльди 1 муң кылдыр өстүрүптер дээрзинге бүзүрүп тур мен" – деп чугаалады.

Дараазында бодумнун соңгукчулар № 87 соңгукчуларда участогунга четкеш, хамааты хүлээлгемни күүседип соңгукчулар. Ук соңгукчуларда участогунун даргазы Елена Борисовна Оюн база соңгукчуларда чоннун киржилгези эки, кандыг-даа чурум үрээшкенин чок эртип турарын чугаалааш, 10 шакта 1621 соңгукчунун 176-зы соңгашын дыңнатты. Бичежик оран-савада соңгукчулар дээн чон оочурлап алган бүрүткени, соңгукчулар. Тываның Хоочуннар эвилелинин даргазы Сагаан-оол Кызыл-оолович Долгар: "Шамбаловский кудумчузунда чурттап турар мен. Мурнунда соңгукчуларга чалалгалар чорудар боор чүве. Чалалга-даа албадывыс, соңгукчулар ажилдакчылары хынап-даа келбедилер" – деп чугаалады.

Бүгү чуртта, Тыва Республикада эрткен президент соңгукчуларын ышкаш Каа-Хем суурга соңгукчулар кандыг-даа чурум үрээшкенин чок эрткен, аңаа чон идепкейлиг киришкен.

Алдынай СОЯН.

Авторнуң тырттырган чуруу.

Соңгукчу Надежда Михайлова.

Чодураа Торлук, оолу, кырган-авазы Раиса Байыртыевна-биле соңгукчу келген.

2018 – Волонтерлар чылы

ДУЗА КАДАРЫ ӨГБЕЛЕРИВИСТЕН КЕЛГЕН

Россияның Президентизи Владимир Путинниң чарлааны Эки турачылар чылының адаа-биле Тываның волонтерларының шуулганы Улусчу чогаадылга бажыңыга эрткен.

«Аныяктарның чедимчелиг чуртталга стратегиязын хевирлээринге волонтерларның ажил-чорудулгазының туружу» деп өөредиглиг семинары-биле Россияның Хөй-ниити палатазының өөредилге программаларының талазы-биле эксперти Алексей Арбузов шуулганның бирги кезээн эгелээн. Ол волонтер ажил-чорудулга аңаа кандыг аргаларны бергенин тодаргайы-биле тайылбырлаан.

«Волонтер – кандыг-даа төлевири, шаңнал чокка, ак сеткилинден, энерел чүрээден улуска ачы-дуза чедирип турар кижиги. Эки турачылар ниитилелге болгаш дуза хереглеп турар кижилерге ажыын көргүзүп, делегейни бичии-даа бол экижидер сорулгалыг.

Күш-ажыл яамызы волонтерларны дээди өөредилге черлеринче (социал угланышкынныг мергжилдер) конкурс чокка киирерин саналдап турар. Чаңгыс аай күрүне шылгалдаларына (ЕГЭ) волонтер стаж немей баллдарны берип болур. Россияның дээди өөредилге черлеринде волонтер студентилерге немелде

Тываның Баштыңы Ш. Кара-оолга арга-арыг волонтеру Вячеслав Мальцев белгелгезин таныштырып тур.

гайында таныштырган. «Россияда «WWF», «Чуртталганы сөңне», «Орус географтыг ниитилел», «Россия 2045», Тывада «Хатико» дээш оон-даа өске коммерциялыг эвес хөй-ниити организация бүрүзү сайтылыг. Аңаа албан езу документилерин салып, ажил-чорудулгазын таныштырарындан аңгыда, ачы-дуза чедирери-биле акшаны база чыып болур. Президентиниң грантылар фондусунче төлевилелдерини кириңер. Бир эвес коммерциялыг эвес хөй-ниити организациязы чаа бүрүткөтtingен болза, өске арга-дуржулгалыг организация дамчыштыр төлевилелдерини киирерин дугуржуп ап болур силер»

Эки турачыларның эрге-ажыктарының болгаш магадылалдарының темазына чугааны ТР-ниң юстиция херектериниң талазы-биле яамының төлээзи Чингис Чамзырай чоруткан.

«Тирилгениң волонтерлары», «Тываның энерелдиг чүректери», «Мөңгүн волонтерлар», «Мээң найысылалым», «Чоннуң оолдары», «Эрес-дидим чорукшколазы», «Эмчи волонтерлар», Тываның күрүне университетиниң база ортумаа өөредилге черлериниң студент тудугжу отрядтары, аныяк эмчилер, эртемденнер, сайгарлыкчылар чөвүлелдери, найысылалдың болгаш кожуунарның аныяктарының хөй-ниити организацияларының төлээлери шөлдеринге ажилдарын, төлевилелдерин солун болгаш боттускайлаң кылдыр таныштырган.

Тываның эки турачыларының (волонтерларның) даңзызын тургузары-биле, Волонтерларның республика штавын тургускан. Оң удуртукчузу Азияна Хөлчүк.

Тываның хөгжүлдезинге, республиканың мурнунда чугула социал-экономиктиг сорулгаларны күүседиринге идиглиг, доктаамал ажилдаар штаб чергелиг волонтерларның бүгү республика четкизин тургузар сорулганы шуулган салган.

Эки турачылар чылының байырлыг ажыдышкыны игилдиг

чараш оюну-биле эгелээн. Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол республиканың волонтерларына байыр чедирип, сөс алган.

«Эки турачы деп сөс тыва эки турачылар деп сөс-биле сырый холбаалыг. Улуска дуза кадары биске өгбелеривистен келген болгаш ханывыста. Өгбелеривист бот-боттарын деткижи, дузалажып чораан. «Тываның энерелдиг чүректери» аныяктар шимчээшкениниң удуртукчузу Артыш Монгуш тургузуп алган. Республиканың өске-даа волонтерлар шимчээшкениниң аныяктарының чедиишкениниң ажил-чорудулгазын социал четкилерден көрүп тур мен.

Шаанда аныяк малчыннарга ада-иези, дөргүл-төрели демнежи, мал-маганны чыып, бажың-балгадын, кажаа-хораазын тудуп берип турган. Бо хүнде өгбелеривистиң ол чаагай чаңчылы ырап, демивисчидип бар чыдар. «Аныяк өг-бүлөгө – кыштаг» деп төлевилелди чоннуу апаар деп идереп турган бис. Ынчалза-даа хөй кезии күрүнениң акшаландырышкыны-биле боттанып турар. Ынчангаш эки турачылар силерни аныяк малчыннарга дузалажырынче чалап тур мен. «Инек – чөмгерикчи малым» төлевилелче волонтерларны хаара тудары база күзенчиг. Инекти азыраары, кажаа-хораа тударындан болгаш сиден-ширбиилди белеткээрден эгелээр болгай.

Владимир Путин Волонтерлар чылын чарлап тура, чурттуң хөгжүлдезинге, чаңгыс чер-чурттугларыңарның мурнунга киирген улуг үлүг-хууңарның үнелээшкени болур дээрзин демдеглээн. Силерниң энерел сеткилер, тура сорууңар, энергияңар – Россияның эң кол күжү дээн Чурттуң баштыңының сөстеринге долузу-биле катчып, деткип тур мен» – дээрге, аныяктар изиг адыш часкаашкыннары-биле хүлээп алган.

Сөөлгү чылдарда аныяктар каттыжышкыннары, шим-

чээшкенини хөй-ниити дарының идепкейлиг чилери, амыдыралдың омур-хевирин суртаалдацияларның солуттунмастери апарган. Волонтер чуртталгазында берге баатарлар, социал баатарлар өг-бүлелерге, өскүс харык-шинээ кызыгаарлыган уругларга, Ада-чуртту дайынының киржикчилер тылдың ишчилеринге, чаа чурттап турар хоочуннарга, боттук дузаны чедирип билиитпирлеп, солун, аж төлевилелдерни, акциялар чогаадып, дидим идеяларны дыралда боттандырып турар.

«Эрес-дидим чорук шимчээшкенинде ортумаа өөредилгениң сургуулдар шөлчүгезинге чыылганнаа матты дүрген адырып, чыш маргылдашкан. Балгазы келген «Арга-арыг волонтеры» өрт өжүрер херекселделгеп, арга-арыгны хулаар видеону көргүскен. волонтерлар» күзелдиг улус ханының базышкынына кирилгендеңилеп, узунун хем Улуг-Хем кожуунунун «Соза» волонтерлар шимчээшкенинде амданныг тыва торгаторалгаткан. Шуулганын жикчилери аңгы-аңгы таларга шөлчүгештерин дөтөлевилелдерин таныштырында-мында гитара, игил аялгалары, адыш часкаашкынынары дыңналыр.

Россияда чарлаттынган волонтерлар чылында эки чыларның дидим эгелээшкенин боттандыраарына ажыттынган. Эки турачылар волонтер кижиниң ылгавы мөзү-бүдүжү энерелдиг чүрү болгаш экииргек сеткилерде. Чылдың им-демдээч Тываның волонтерлары сеткил-хөөнү, хөй-аады бичиктарының оду хып турар. Ам чүгө бурунгаар көрүшүмченири артан.

Шончалай ХОВА

Арслан АРАКЧАА

тырттырган чурукта

Эмчи волонтерларның хан базышкынына хынап турары.

төлевири көрдүнген. Хакасияның күрүне университетиниң студентилери бедик хемчээлдиг стипендияны ап турар.

Волонтерлар аңгы-аңгы делегей, Россия чергелиг хемчеглерге кирип, дыка хөй өңүктөр-биле таныжып алыр. Бо дээрге эки турачы шимчээшкениниң база бир эки талазы-дыр. Волонтер эштеримниң хөй кезии аңгы-аңгы адырларда удуртукчу эрге-дужаалды ээлеп турар. Олар волонтерлап турар үезинде нарын айтырыгларны шиитпирлээриниң аргаларын боттары тып, командага ажилдап азы удуртуп шыдаар специалист кылдыр хевирлеттинер. Амгы үе магалыг-дыр, кым-биле-даа ырактан харылзажып, ажилдап болур. Ынчангаш дидим болуп, кандыг-даа экиктени коргуш чокка ажыдып, мурнуңарда салып алган сорулгаларны чедип алырыңарны күзедим» – деп, Алексей Арбузов чугаалаан.

Тыва Википедияның тургузукчузу Али Күжүгет интернет четкизинге коммерциялыг эвес хөй-ниити организацияларын идип үндүрериниң, халас сайт ажыдып алырының, контент, хэштег ду-

РФ-тиң Күрүне Думазының депутаты Мergen Ооржак волонтерлар-биле.

рф-тиң президент
соңгулдалары

ПУТИН ДЭЭШ

Кызылдың оң талазында №8 школа-да 31 дугаарлыг соңгулда участогунга чеде бээримге, кижиниң хөйү аажок. Оларның аразында 55 дугаарлыг мото-адыгы бригаданың дайынчылары база соңгуп келген, чыскаалыпкан турлар.

Ук участоктуң соңгулда комиссиязының даргазы Байлакмаа Дамдын: "Ооң мурнунда чылдарда база соңгулда комиссиязынга алындап турган кижилер мен. Бо удаада өске чылдардан черле онзагай-дыр. Эртөнгиңиң 8 шажа 10 минута четпээнде-ле соңгукчулар кээп эгелзэн.

Бир дугаар мындыг хемчөггө киржил турар 32 анык соңгукчулук болдувус. Эң улуг назылыг, 1929 чылда төрүттүнгөн соңгукчулук М.Т. Котлярованың бажыңыга баргаш соңгуктувус. Ол хүлээлгезин улуг өөрүшкү-биле күүсетти. Эң баштайгы соңгукчулук чаңгыс эвес, а сөс кижилер болган.

Мото-адыгжылар бригаданың сол-даттары база биске соңгаан. Даштыгаа чыскаалып алгаш, ээлчег өзугаар киргеш, соңгуп турганнар. Оларның аразында кан-дыг-даа омак-сөөктүг соңгукчулар бар. Солдаттарының эвилең-ээлдээ, хүндүлээчели өскөлөрдөн ылгалдыг чорду. А караулда алындап турар коллегаларына бистер бот-тарывыс чеде бээривиске, 71 кижилер соңгаан.

Мээң бодалым-биле соңгулда ниитизи-биле эки эртип турар деп санаар-дыр мен" - деп чугаалады.

Соңгуп каапкаш, үнүп келген хамааты-лар-биле чугаалаштым. Оларның аразында Мунья Ондар: "В.В. Путинни соңгудум. Чүге чеде чаңгыс чер-чурттувус С.К. Шойгу бар кийи. Ол биске, тыва чонунга, дыка хөй эки өлдерни кылып турар. Ам-даа кылыр дээр-же чигзиниг чок. Бети диге, көрүңер даан, бо чыскаалып алган турар солдаттарывыс база чаңгыс чер-чурттувустуң ачызы-биле мындыг чараш формаларны кедипкен, мын-да турары ол-дур. Тывавыстың аңгы-аңгы бутуннарында культура бажыңнары, уруглар солдаттары немежип, төрзэн черивис бичи-леп сайзырап оларын көре тура-ла, канчап В.В. Путинни соңгувас боор" - деп дидими көчүг чугаалады.

Черле ынчаш хоорайның кайы-даа соңгулда участогунга чеде бээрге, соңгуп келген кижилер хөй аай-дедир шуужуп чо-руп турган. Бо удаада чон соңгулдага кончуг илдепкейлиг киришкен. Соңгулда дээрге тыва чонга улуг байырлап дээрзи оларның каас-коя кеткен хевинден илдең болду. Тыва национал идик-хевин кеткен, ажы-төлүн эдерткен шуу-жуп турду.

Айдың ОНДАР.

Ниитилелдин чидиг айтырыг-ларының бирээзи – орук озал-ондаа. Солун-сеткүүлдерде-даа, радио-телевидениеде-даа ол дугайын хөйү-биле номчуп, дыңнап, көрүп турар бис. Ылаңгыя чылдың дөрт эргилдези солчуп турар үеде орук шимчээшкининиң айыыл чок чоруунга хамаарыштыр кончуг оваарымчалыг болганы дээр. Час дүшкен. Хүндүс хүн караа чылыг бээрге, эрэн хар кежээ агаар-бой-дус соорга, катап-ла дошталдыр доңа бээр болгаш, хоорайның кудумчуларының оруктарын дош шыва апкан. Частың дүшкени-биле орук озал-ондактары удаа-дараа болуп турар апарган.

Ол дугайында Россия Федера-циязының Иштики херектер яамызының Тыва Республикада Истелге эргелелиниң истекчизи, юстицияның капитаны Сагаан КАШПЫК-ООЛ-биле чугаалаш-тым.

– Мооң мурнунда чылга деңнээрге, орук озал-ондаа кандыг байдалда ирзи, Сагаан Григорьевич?

– 2016 чыл-биле деңнээр болза, 2017 чылда орук озал-ондааның саны каш хуу эвээжээн деп болур. Орук озал-ондактары хөй кезинде хоорай иштинде болуп турар. Чүге дээрге сөөлүг үеде барык үш кижиниң-не бирээзи хууда машиналыг апарган-дыр. Хоорайның кудумчулары ынча хөй машиналарга кызы болуп турар. Ынчалза-даа чолаачы кижилер бүрүзүнүң канчаар алдынып чоруундан дыка хамааржыр. Чамдык улус руль артынга олурупкаш-ла, кайы хамаанчок халдыр. Орукка шимчээшкин чурумун сагывас-тыр. Бир эвес кижилер бүрүзү биче сеткилдиг болуп, өске улусту хүндүлөп чоруур болза, машина мунупкаш, кайы хамаанчок халды бербес-ле болгай. Кижиниң мөзү-бүдүжү, бодун канчаар алдынып чоруундан хамааржыр чүүл-дүр. Хоорай иштинге автомашиналар үскүлешкен азы чадаг кижилер бастырган таварылгалар хөй болза, а кожууннар аразында узун оруктарга эмин эрт-тир далажып, дүрген халытканындан машиназын аңдарып алыр азы чедер черинге дүрген чедип алыр дээш, мур-нунга чораан машинаны эртир халдып бар чорааш, удур келген машина-биле үскүлөжип алыр барымдаалар хөй.

Чадаг улус кайың база кандыг ма-шина халдып оларын-даа көрүп албайн, орукче үне халааш, бастырып алыр таварылгалар бар. Чадаг кижилер орукта че-же-даа светофор бар, чеже-даа "зебра" чуруп каан болза, демей-ле аай-дедир көрүп, орукта шимчээшкин хайгаарал алгаш, кежер болза эки. Чүге дээрге чолаачы хенертен орук кыдыындан үне халып келген кижини эскербейн азы

Бистиң аалчывыс

СЕРЕМЧИДЕ ХОРАМЧА ЧОК

девидей берип болур. Техника дээр-ге дыка дүрген тургузуптар ойнаарак эвес ышкажыл. Ону хенертен доктаадыры болдунмас.

– Орук озал-ондаа болган таварылгада...

– Биске келген херекти истээш, чылдагааннарын тодараткаш, буруу-лук кижини тып, чогуур хемчеглерни чорудуп турар бис. Бир эвес эзирик чолаачыларның хайы-биле озал-ондак болган болза, хоорай чагыргазынче чагаа чорудар бис. Олар арагалааш-кыңга удур профилактиктиг ажилдарны чорудуп, арага сатпас үеде арага садып, хоойлу хажыдып турар хамаатыларны тодарадып, хемчеглерни чорудар. А бир эвес оруктуң багай байдалындан озал-ондак болган болза, ону харыылап турар албан черинче бижек чорудар бис. Олар бистиң чоруткан чагаавыска үндезилеп алгаш, оруктарын аштап, септеп, чогуур хемчеглерни чорудуп, чолаачыларга-даа, чадаг кижилерге-даа таарымчалыг байдалдарны болдунар шаа-биле тур-гузуп турар. Ынчангаш орук озал-ондаа мооң мурнунда чылга көөрдө, 1 хуу эвээжээн деп болур.

– Силерниң бодаалыңар-биле орук шимчээшкининиң чурумун хажыдып турар чылдагааннары чүдө ирзи?

– Чолаачыларның орук шимчээшки-ниниң чурумун хажытканындан болуп турар. Мунуп чоруур машиназының байдалын бодап чорааш, өйлей халдыр ужурлук. Чайгы үеде чаашкынында, кышкы үеде хар чаап турар бораанныг-да дээш, агаар-бойдустуң байдалынче кичээңгей салбас, оваарымча чогуңдан озал-ондак болуп турар.

Эң-не муңгаранчыг чүүл болза, машинаны эзирик башкаргаш, хөй озал-ондактарны кылып турар. Черле ынчаш каяа-даа чорааш, кичээңгейни улгаттырганы дээр. Чижээлээрге, хоорай иштинге хоойлу езугаар шахта 60 километрден дүрген чоруп болбас дижек, агаар бойдустуң байдалын көрүп чорааш, чүге шахта 40 километрге оожум чоруп болбазыл.

Черле ынчаш кайы хамаанчок халыт-пас болза эки. Ылаңгыя караңгыда хар, чаъс чаап турар үеде орукка чүү-даа көзүлбес апар. Чадаг улус база ындыг үеде оваарымчалыг чоруур болза эки. Оон ыңай машиназының дугуйларын чылдың үелеринге таарыштыр солувайн, кыжын чайгы дугуйлук халыткаш, тайгаш, озал-ондакка бо-ла таваржы бээрлер.

Чоокта чаа соңгаартан келген чолаачы 3 пассажирлиг чораан. Оларның бирээзи назы четпээн уруг. Кызыл хоорайның Салчак Тока кудумчузунга дыка дүрген халдып орган чолаачы дошту эскерип кааш, корга бергеш, машинаның тормозун дүрген бастыптар-га, машиназы кыйбааш, ырадыр чаштай берген. Артынга кур чок чораан ийи пассажири амы-тынындан чарылган. Ол дээрге чолаачы кижиниң харысалга, кичээңгей чогу, туразының улуу ышкажыл.

Оон ыңай чайгы үеде Дус-Хөл, Чагы-тай дээн ышкаш дыштаныр черлерге баар оруктарга озал-ондактар хөйү-биле болуп турар. Чолаачыларның база бир улуг частыры болза, светофор сарыг өңнүг турда-ла турган черинден шимчеп үнүптер. Эртежик халды бээрге, белдир черге оруктуң өске талазындан келген машина-биле үскүлөжипкен таварыл-галар бар.

Дыка хөй озал-ондактар дүне болуп турар. Караңгы орукка чолаачылар чадаг чораан кижини көрбейн бастырыпкаш, дезе берген болур. Ол үстүрткен улус колдуунда эзирик, кара хептиг чораан боор. Ынчангаш улуг-даа, бичи-даа улуска чагывыс болза, караңгыда машина караанга чырый бээр им-дем-дектерлиг хептер кедери чугула. Бир-тээ ындыг хеп четпээн болза, орук кежер-де, ыңай-бээр көрүп, оваарымчалыг чорааны дээр. Чамдык чадаг улусту көөрге, орук кежерде, соталыг телефон таварыштыр чугаалажып азы бир-ле чүве чип, тоорук казып каап, таваар кылаштажып чоруур боор. Херек берге-дээр болза, "Зебра" кижини канчап-даа камгалап шыдавас деп шунту билир бис. Машинага бастырып алгаш, амы-тынындан чарлып, бертих-межел артып каап болур. Кижилер боду каражадап ар-тып каар. Оон ыңай чамдык ада-иелер ажы-төлүн эдертп алгаш чорааш, орук кежерде, шимчээшкин чурумун хажыдар. Ажы-төлүңге эки эвес, багай үлегерин көргүзүп чоруурлар.

– Бистиң солунуң номчукчу-ларыңа чүнү күзээр силер, Сагаан Григорьевич?

– Автотранспорттуг азы чадаг-даа чо-рааш, орук шимчээшкиннериниң чурумун хажытпазын, бот-боттарын хүндүлөжип чоруур, культурулук болурун күзээр-дир мен.

– Интервью бергениңер дээш си-лерге улуу-биле четтирдим!

Олча ОНДАР чугаалашкан.

ЧУРТТАКЧЫ ЧОННУҢ САН-КӨРГҮЗҮҮ

Хоорай болгаш көдээ суурларның чурттакчылары 2018 чылдың январь 1-ниң хүнү-биле

	Чурттакчы чоннуң саны	2017 чыл дургузунда өскерилгелер				Чурттакчы чоннуң саны	
		ниити немей өзүлдө, эвээжеп кызырылган- ны (-)	немей өзүлдө, эвээжеп кызырылган- ганы (-)	өске черден көжүп чедип келгени-биле немей өзүлдө, эвээжеп кызырыл- ганы (-)	МТП хем- чээли	2018 чылдың январь 1-де	2017 чылда ортумаа- биле
Россия Федерациязы	146804372	76060	-135818	211878	-	146880432	146842402
Сибирь федералдыг округ	193261196	-38722	-8420	-30302	-	19287474	19306835
Алтай Республика	217007	1056	1337	-281	-	218063	217535
Бурят Республика	984134	377	3803	-3426	-	984511	984323
Тыва Республика	318550	3172	4227	-1055	-	321722	320136
Хакас Республика	537668	-155	-88	-67	-	537513	537591
Алтай край	2365680	-15600	-7541	-8059	-	2350080	2357880
Забайкалье край	1078983	-6177	1797	-7974	-	1072806	1075894
Красноярск край	2875301	1196	267	929	-	2876497	2875899
Иркутск область	2408901	-4706	1221	-5927	-	2404195	2406548
Кемерово область	2708844	-13967	-9837	-4130	-	2694877	2701860
Новосибирск область	2779555	9294	-1382	10676	-	2788849	2784202
Омск область	1972682	-12601	-2748	-9853	-	1960081	1966382
Томск область	1078891	-611	524	-1135	-	1078280	1078585

Шай ёзулалы

ААРТАП ОРДА
АМДАННЫГ ЧААГАЙ

Тыва чоннуң хүн бүрү амыдыралыңа шай онзагай черни ээлеп келген. Көшкүн тываларның шайны хайындырары, аартап ижери, эртенги шайны бойдузунче өргүүрү бөзүн тускай ёзу-чурумнуг чораан. Мооң-биле холбаштыр кыдаттарның шай ёзулалын бодум көргөш, номчукуларга сонургадаыр сагыштыг мен.

2017 чылдың декабрь айда Кыдаттың чиге мурнуу чүгүндө Хайнань ортулунга аян-чорук кылып чорааш, оон соонда үндүргеним орук дем-деглелинге дыка хөй сонурганчыг чүүлдерни тодараңгай, делгемчидир бижир аргам чок болган солун арны кызыгаарлыг болгай. Ынчангаш кыдаттар шайларын туристерге канчаар бараалгадаыр турарын номчукуларга аңгы бижип көргүзөр бодаан мен. Кыдаттарның аян-чорукчуларга бир кончуг сонургадаыр чүвези — шай ёзулалы (чай-ная церемония). Ону шуут тускай уран чүүл деңгелинче көдүрүп алган чон-дур деп болур. Бо онзагай суксунуң төөгүлүг үнген чурту Кыдат дээрзин хөй шинчилелдер бадыйткаан. Оон дугайында хөй-ле тоолчургу чугаалар бар. Чижээ, кыдаттарның ыдыктыг бурган өгбөзи Шэнь Нун кижилерни аарылардан адырар арга тывар дээш, эм болгаш хоралыг оъттар дилеп чоруп каан. Шупту оъттарны бодунга шенеп чораан. Бир хоран оът ишкеш, бергедеп, танывазы чадаң-ыяш адаанга дыштанып чыткан. Оон бүрүзүндөн шалың дамдызы баткаш, Шэнь Нуннуң аксынче кире бээрге, оон деткерлип келген. Шах ыңчалдыр шай тывылган, оон эм шынарлары илерээн.

Кыдатта эң нептереңгей сорттарның санында сарыг шай, ногаан шай, ак шай, кызыл шай, улун, пуэр, кудин деп сураглыг шайлар бар. Чиг-эт кылдыр ажыглап турар бо сорттардан та чеже янзы шайны бүдүрүп турар чүве. Бистиң чораанымыс ортулуктуң Санья хоорайында шай бажыңнары каш-даа бар чорду. Оон бирээзинге шай ёзулалың гезинден тура биске көргүскен. Баштай-ла шайлар дугайында специалист тайылбыр кылыр. Оон аңгы-аңгы шайларны изиг сугга канчаар туркутурарын көргүзөр, оон чыдын магададыр. Эң баштайгы суун төптөр болду шай чечээнде довуракты (бар чадавас) арыглаары ол. Белеп болган шайны хензиг шаажаң (фарфор) аяктарга кудар. Ажылдакчы кыстың холунуң шимчээшкиннери куу куштуң чалгыны-ла, элгир, аяныг, чараш, көрүп-ле, магадап-ла олуруксаң кээр.

Шай хайындырар сугну бойдузун энергиязын сиңирип, тынып алган агып чыдар арыг кылаң суг бажыңдан узуп алза эки. Ону катап-катап хайындырып, чылдып болбас, шай белеткээр санында-ла чаа суг кудар. Кыдаттарның шай ёзулалында ажыглап турар сава-саңгазының ча-

ражын, шевергини! Шайны турнуктурар мурнунда кургаг чемишти мага хандыр чыттап алып, оон бичии тургузупкан соонда, шайны аалчыларга бичии аяктарга кудуп бээр. Шайны ижер мурнунда база чыттаар. Ёзулуг шайның чыды онза-ла, думчук иштин айдызааш, хөрек долуп келир.

Ам шайларның шынарларыңа хамаарыштыр каш сөс. Кызыл шайда кофеин эң хөй, ол күштүг антиоксидант, чүрек болгаш дамырларның ажылын күштелдирер. Ак шайның бүрүлериң Да Бао деп ыяштан эрте чазын чыып алып, ол организмни арыглаар, иммунитет көдүрер, сеткип-хөөн сергедир. Ногаан шай эң ажыктыг, ханда чыылган үстерниң болгаш холестеринниң тарап чидеринге дузалыг, бактерияга удур шынарлыг, мага-боттуң энергиязын улгаттырар. Чечектиг шай — амдангы, чаагай, күш-шыдал кириер. Улун шай эң күштүг антиоксидант, арып алырыңа дузалыг, рактын чамдык хевирлерин безин болдурбас. Пуэр — чөм хайылдырарын экижидер, токсиннер үндүрер, ханда чигирниң деңгелин чаызадыр. Ол шайны хөй чылдарда шыгжап болур, ыңчаарга-даа амданы читпес.

Хайнань ортулук Кыдатта, харын-даа бүдүн делегейде эң арыг экологтуг черлерниң санынче кирип турар. Ынчангаш ында шайлар база эң арыг, эки шынарлыг. Бистиң Тываның чөм үнүштер өзүп турар тайга-сыннары база экологтуг арыг девискээрлерге хамааржыр. А бистиң өгбелеривис бойдус-биле ту-душ чораан болгаш чеже янзы шайларны, онза үнүштерни чөминге ажыглап чорбаан дээр. Бис бөгүн төрзөн бойдузвустан ырааган болгаш кандыг ажыктыг үнүштер Тывавыста барын безин билбес бис, ол дугайында сонургавайын-даа турар бис. Санья хоорайга шай ёзулалын көрүп олура, Тывада шай оъттарның янзы-бүрү хевирлерин кайгамчык эколог эртемден, химия эртемнериниң кандидады Ойдуң Ондарович Бартан бодунуң «Тываларның национал чеми болгаш чөм үнүштери» деп номунга бижээнин сактып олурдум.

Ойдуң Ондарович дугайында 2015 чылдың июнь айда «Кадык амыдыралдың кайгамчык суртаалчызы» деп очеркти «Шын» солунга үндүргөш, эртемденниң чоруткан шинчилел ажылдарыңа магадаашкынны, мөгейишкынни илереткен мен. Оон чамдык абзацтарны кириейн. «Ойдуң Ондаровичниң номунуң бирги гезинде «Тыва улустуң суксунга ижер чөмнери» — «Сүттүг болгаш кара шай» дугайында бижээнин сонургап көрээлиңер. «Тывада шагдан бээр нептерзэн шайлар сарыг шай биле байгуу шай. Шай Тывада ырак төөгүлүг дээрзин тыва тоолдар бадыйтап турар. «Чиг шайны хайындырып, чигир-боовазын салып...» дээн сөстөр тоолдарда бар. Чиг дээрге деңзипеп каан чүёк. Чигни теңе, аът-биле Бээжинден (Пекинден), Моол-

дан чүдүрүп эккеп турган. Тываларның биездэн бээр ижип келген шайының ады оон үнген. Ол шайны тывалар хайындырарга, деңнээр арга-жок хоюг, чаагай амданныг болур турган». «Ол чүгле суксун эвес, а тодуг чөм. Сүттүг шайга тываларның каап чораан үнүштери: хоорган шеңне, ыткады, чигир-сиген, чойган карты, чымза дазылы, бүрүлери дээш оон-даа өске. Болар шайга онза амдан, чыт кириеринден аңгыда, эм шынар кириер, витаминнер болгаш микроэлементтер немээр».

Кандыг шайлар шаанда турган-дыр, чүгле аттарын безин көрээлиңер: кызыл-шай — дыт чөвүрээзинден, хараган картындан, шайва-за, черлик шай, шеңне шай, күске-даязындан, чымза азы өргүлүг оъттан, мыйырактан, сарапсалдан чайгы суксун болгаш шай; ыт-кадындан; сугмаңгырдан; хадың бүрүлериңден; тоглаңдан, тоглаң бүрүзүндөн, тооландан, инек-кулаадан шай. Ойдуң Ондарович ол шайларның шынарларын номунда сайгарып бижип каан. Эртемденниң «Тываларның национал чеми болгаш чөм үнүштери» деп ажылы — төөгүгө үнелеп четпес ужур-дузалыг, кайгамчык ажыктыг эртем өнчүзү.

Тыва Республика бөгүн туризм адырын аажок хөгжүдөр дээш чүткүп турар. Аян-чорукчуларга бир кол сонургадаыр чүве — национал аш-чөмивис болур ужурлуг. Чүгө тыва шайны безин алырга, оон чеже хевирлерин туристерге бараалгадаыр болур-дур? Хайнань ортулукта шайларны эң арыг «Беш салаа» деп дагдан чыып ап турар. А бистиң төрзөн бойдузвусту долгандыр ыңдыг тайгаларымыс чеже-дир, ында эм оъттар, чөм үнүштер, дазылдар, чадаң ыяштар эңдере өзүп турар болгай. Оларны кайы үеде, канчаар чыырын барымдаалап тургаш, тускай чыып, ажаап, белеткээр болза, бизнес ажыл-чорудулгазынга бир кончуг орулгалыг адыр бооп болур. Че, оон аңгыда шаг-шаандан национал чөмнеривис кандыгы? Ол дугайында эртемден О.О. Бартан бодунуң онза номунда тодаргай бижип каан.

Аңаа үндезилеп, каш-даа янзы солун тыва аш-чөмни кылып, аалчыларга сөңнөп болур. Бөгүн туристерге сонургадаыр-ла чүвевис — изиг-хан, ол-ла. Туризм бажыңы-даа ажыттыңган чүве-дир, ынчангаш чогаадыкчы сонургал, кызымак чорук, бот-харыскалга, бурунгаар чүткүп-биле чүнү-даа хөгжүдүп, сайырадып болур байдап бар. Даштыкы, иштики-даа туристерге тыва шай ёзулалын чоп көргүзүп, бараалгадаыр болбас деп? Олар Тывадан суй белектер-биле 100 грамм ёзулуг онза тыва шай садып алгаш чанарга-даа, солун ышкажыл. 2012 чылда Россияның Пенсия фондузунуң регионнарда салбырларының парлалга албаннарында коллегаларымыс-биле Тывага семинар эрттирген бис. Оларга чанарда белек кылдыр «Хаан-шай» бээривиске, дыка сонургааннар, чамдыкы катап чагыдып ап-даа турган чүве ийин. Аартап орда, аяныг, амданныг чаагай, тодуг сүттүг шай онза-ла: сагыш-сеткил, мага-бот сергеп келир.

Надежда ЭРГЕП.

Тараам турда, тодуг-ла мен

ХООЛУЛУГ-ЛА ЧЕМИВИС

Тыва чон кызыл-тас хлевиле амыдырап эгелээндөн бээр үр болбаан. Чаа-ла чөдөн чыл чедип турар. Тывада далай деңгелинде эң чавыс, 500 метр ыжык, чылыг, хүннээрктиг, тараалаң Чаа-Хөл кожуун шаг-төөгүвүстен чиге-тарааның төрзөн чурту. Чиге-тараа Төп Азияның мал ажыл-агыйлыг, кидис өглерлиг көшкүн чоннарының солуттунмас чеми.

ЧИҢГЕ-ТАРАА

Чиге-тараа эң баштай бурунгу түрктөргө чеве базарыктарындан тывылган. Кыдат чуртунга 10 муң чыл бурунгаар тарып-өстүрүп, чөмгө ажыглап эгелээн. Чиге-тараа ижин-баарны чымчадыр, эдиктирер. Ижин-шөйүндүнүң ажыл-чорудулгазын өйлээр, экижидер. Гастрит, ижинниң хоочураар аарыларыңа удур, сары хайныр, кислотность көвүдээрин болдурбас шынарлыг. Чиге-тарааның хөвээнде витаминнер тарааның бодундан каш катап хөй болур.

Чиге-тараа мөгелер чеми дээрзин утуп болбас. Согааштың, баланың, деспиниң чайгаар амдан кириер шынарын билбес кижичок. Кидис өглерге кире бээрге, өг ханазында, үлгүр чанында сыңыйларда куткан саржаг, чөпкөк, хоюг сүт ааржызы үзүлбес турар. Аң болгаш мал кезинден алгы халтарда урган, хооруп, соктап чири чиге-тараа туристер кээп турар үелерде аалдарга үзүлбес болза эки. «Тергини малчын турлаг» деп мөөрейниң тиелекчилериниң чурттап олурар оран-савазы тыва чоннуң бай, тодуг-догаа амыдыралын, эрте-бурунгу культуравысты, ёзу-чаңчылдарымысты херечилеп, бадыйткаар ужурлуг. Чиге-тараага холуур чылгы малдың эдир-чаа, эртен-кежээ чаа сагган сүт тыва чоннуң национал чөмнериниң дээжики болуп, оларны улам шынар кирип чоруур. Делегей туризмин Тывага сайзырадырда, иштики-даштыкы туристерни чөмгерер, сонургалын оттурар апаар бис. Тыва чондан өске чиге-тараа-биле янзы-бүрү хоолулуг, сүүзүнүг, шынарлыг чөм кылып билир, болбаазырадыптар чон делегейде чок.

Дрожжи-биле хөөдүп каан хлеб, булочка аймаан эртемденнер кадык-ка хоралыг деп шинчилеп тодараткан. Амгы үеде найысылал Кызыл хоорайның төп базарларында, «Сайзырал» садыг-саарылга төвүндө хооруп, соктап каан чиге-тарааларның чеми бичии, амдан-сүүзүнү чок. Өске-даа черлерде шынарлыг тараа шуут чок.

Тарааны тарып, өстүрүп билбес болза, бүгү назынында-даа кылып келгеш, эки тараа тарып алыры болдунмас. Ада-өгбелеривис чиге-тарааны чаңгыс шөлгө ийи чылдан хөй тарывас чораан. Шөлдү солуур, куруктурар. Үш дугаар чылында, чылыг-чымчак эки чыл болза, ол шөлдөн, хөвээнде артып калган дазылдарындан, үрезиннерден эки тараа боду үнүп кээп болур. Ону черлик-аңгыс дээр.

Чиге-тарааны кызыл-тас, арбай ышкаш бода тараалар дег сырый тарывас. Хүн өдө халып турар кылдыр, шаарарты тарыырга, чеми улуг, шынары эки болур. Кааңнаашкынга шыдамык. Борбакталып, тараазы быжып турар үеде сугну, сугатты, хүн караан чылыгы хөйү-биле хереглээр. Хөвээндө довурактаан хоолу-сүүзүнү алып, чылыг хүн караанга өзүп, быжар, чер, дээрден, хүн караандан витаминнерни, ажыктыг бүдүмелдерни чемижинге сиңирип, хоолулуг (калориязы), бедик шынары кызыл-тас-биле деңгелин турар. Ынчалза-даа часкы, чайгы, күскү доңаттарга алзычал. Чижээ, Чаа-Хөл кожуунуң Шаңчы ховузуңа тарыырга, тарааның чемижи чок, чүгө сывы үнер болган. Күскү доңатка сывы караргаш, оята барып дүжер. Чемижи, тараазы анаа

болур. Үргүлчү чаыстаар, хүн чок, соок чайын сывы узуп, көвүдөп каар, чемижи (тар) эвээш болур. Эки дүжүттүн төхөй, саваңы (сывы) эвээш болур.

Чиге-тараа тарыырга делгем хову-шөлдөргө-даа чок. Шоолуг эвес шөлдөргө дүжүттү ап болур. Чавыс, хүннээрктиг, ыжык, тараалаң шөлдөрлиг Чаа-Хөл кожуу Тываның чонун үр үелерде тараа-биле азырап, шынарлыгы-биле иштики-даштыкы турмуш чөмгерип, делегей туризмин сайзырадырыңа үлүг-хуузуң аргалыг. Тараа тарып, үргүлчү лап турган шөлгө чиге-тараа болбас. Кур болгаш үр үелерде кан чер оёду үнүп келген шө, шынарлыг эки тараа үнүп болу.

Төөгүжө хая көрнүр болза, соонда кадыг-дошкун берге үр кур черлерни шингээдип турар мырлыг. Терезин ховуларыңа тарааның кончуг эки дүжүдүн ап, Аймырлыг-Ховузу бүгү динмиреп, тыва чонну тарааң азырап турган. Салчак Тока үчү салым-чаяанныг болгаш Чөм кожууңа эң эки МТС-ти кылды кол кичээлгейни Шаңчы хоюг угландырган. 1958 чылда бүгү Эвилелинге үнүп көрбөзүн кыш дүжүдүн алгаш, Москваже да жаагаш, 7 Ленин ордениниң бири — Шаңчы ховузуңуң ачы-хааны Салчак Тока хөрээнге астып, жиктиг болган. Москвада Улус агыйының чедиишкыннериниң гезинде (ВДНХ) ол тараа амдан.

Амгы үеде Чаа-Хөл кожу чаңгыс-даа комбайн чок. Тыва ТР-ниң Көдээ ажыл-агый болгаш чөм яамызы дузалаптарыңа бүдөйдөп артымыс.

КӨК-ХЕВЕК

Көк-хевекти чедир бышпаажары элек тараадан кылыр. Үр дурбас. Шыырак отта хайнып изиг сугже ургаш, былгал ту минутадан эртир соолдурбас. Эртир быжыр хоорбас. Хо соктап каан белек көк-хевек онзагай чырык өңнүг болур. Битараадан ылгалы, тейинде черлиг болур. Ол чедир бышты херечилеп турары ол-дур. Битараага деңнээрге, көк-хевекти таминнер, үнелиг бүдүмелдер Хоолу-сүүзүнүг тыва аш-чөм дээжики деп билзе эки. Чаш төлдүн, назыдаан хоочуннарымыс камгалаарыңа херектик.

Россияның эртемденнери бышпаан, чиг кызыл-тас далганы быжырган хлебти шинчилеп витаминнери, хоолу-сүүзүнү лориязы) бышкан тарааны хөй ашкан. Оон бээр 3-4 чыл болду. Бугу тыва чон, ада-өгбелеривис тар амдан-сүүзүнүг кылдыр болбаадып кылып билир чораанын көк-херечилеп турар.

Мен чээрби ажыг чыл иш чиге-тарааны тарып, өстүрүп, рууп соктааш, аш-чөм айты берге 1990 чылдардан бо үе ч тыва чонумга садып, сонургал Чөөн-Хемчик, Өвүр дээш өске-даа жууннарга чедирип чордум. Тара үнелиин, ужур-дузазын менден эки билир хоочун-даа, аныяк-даа жилер барын билип чоруур мен.

Манчы Кыдат үезинден бээр ген быжар кара, кара шокар, өскө шынарлыг тарааларны Тывага турган. Ам ол сорттарның когу төнгөн. Тыва кара тарааны 10 ажыр тарып, хооруп соктааш, ч садып чордум. 70-75 хонгаш б бээр, амданы, шынары хоо-тараа ажып турар. Чөөн-Хемчик кожуу Иймеге тараа эвээш чылда би бүлө 2 кочал үрезин арттырып ону улаштыр өстүрүп, амыды чорааннар.

Байыр-оол ШӨМӨ
Чаа-Хөл кожу

Поэзия хүнү

Поэзия хүнүн моон мурнунда Америкага база Европа чурттарына октябрь 15-тиң хүнүндө демдегледип эрттирип турган болза, частың болгаш чогаадыкчы салым-чолдун демдээ кылдыр Бүгү-делегейниң Поэзия хүнүн 2000 чылдың март 21-де Парижде демдегледип эрттирген. Оон бээр-ле делегейниң чурттарына Поэзия хүнүн март 21-де байырлаар болу берген. Шүлүк чогаалынга кижиге чүгө ада-уезин, чоок дөргүп-терепин, улус-чонун база аал-оранын алгап-мактап, черин-чуртун ажыдып, ооң чайгаар бүткөн арыг-чаагай бойдус-чурумалын алгап бижил чоруур эвес, а сагыш-сеткилиниң аарышкызын, өртемчөйжө бодунуң көрүүшкүнүн, сактыышкынын, угаан-мөдөрелиниң болгаш күзөл-бодалдарының оруктарын өрөдип чоруур болгай. Бо-ла бүгүнү уран-чечен аргалар-биле янзы-бүрү окур-хөвирлер ажыглап тургаш, шүлүк чогаалынга сымал көргүзөр болза, ынчан өзүлүг поэзия төрүттүнүп келир. Поэзия хүнүн таварыштыр силерге аңгы-аңгы омак-сөөктүг шүлүкчүлерниң чогаалдарын бараалгадыр-дыр бис.

● **Фазау АЛИЕВА**
Дагестанның улустуң шүлүкчүзү.

БҮРГЕГ ХҮННЕР

Тайга-сынга үш-дөрт хондур
чаьстай бээрге,
Дамыракты хир-чам долар, А ол сугну
Даглыг черниң шоваа кызы
арыглаар дээш,
Даңны атсы, хүннү бадыр иженип кээр:

Куу доозунуң бада бээрин манап-манап,
Хумуңнарда хумуңнарже солуй кудуп,
Алмаз ышкаш, хрусталь ышкаш апаргыже,
Ажыл-ижин ара соксап черле өлбөс...
Төрзөн черим — эзирлерлиг төрзөн черим!
Төлүң мен улуу-биле дилеп тур мен!
Сеткилимниң хирин-чамын эскерип кааш,
Черим-чуртум кызы ышкаш арыглаңар.
Амыдырал оруундува үнеримде,
Аккыр салдыг кырганның чыгып алгаш,
Бергелерге торлур хире эвес кылдыр
Мени шылгап, мерген сөзүн бергейлер аан.
Ынчан харын, агаар ышкаш, өттүр көстүр,
Ылап шынчы... катап база дидим болуп,
Хумуңнарда хумуңнарже куткан суг дег,
Куудум-чамым аржаан ышкаш апаар боор оң.

● **Евгений БАРАТЫНСКИЙ,**
орус шүлүкчү.

ОЛ КЫС

Шак ол кыста чүве-ле бар, онза чүүл бар:
Сагыш-хөөннү чайгаар өөртүр чараш-каастан,
Чагырга чок чүректерни дүймедиптер
Чамбы-дипте Ынакшылдан онза чүүл бар!
Сеткилиниң чылдып чоруур сактыышкын дег,
Сээң төрзөн сылдызыңның чыры ышкаш,
Хуулгаазын демги уруг сорунзалаар,
"Хумагалыг камгалап ал!" дээниң апаар.

А сен кыстың чанын орта чеде бергеш,
Аспастан күзelderиң чайгаар уттуп,
Чүгле, чүгле шак ол кыстың чалыныңдан
Чүрзөн өөрүп, сеткил-хөңнүң долуп келир.
Чалы кыстан чарлып алгаш, эңзиргей соок
Чадырыңче катап база калгып ора,
Эгзэртинмес күзelderге бүргеттирип,
Элдеп чажыт уяралга алзы бээр сен.

Эрес КОЛ очулдурган.

● **Сергей ЕСЕНИН,**
орус шүлүкчү.

Хөөкүй өңнүүм, байырлыг че, байырлыг че,
Хөрөк-чүрзэм ханызыңга чораай-ла сен.
Холун тутпайн, чагыг сөс чок чарлып тур бис.
Хоочун өңнүүм, шаа кээрже дужар боор бис.
Кажыдалга хөмө алзы бербейн көрөм,
Кара черге чыдып аары чаа эвес.
Ынчалза-даа амгы өйде чурттаары-даа
Ындыг кончуг чаа чүве болу бербээң.

Монгуш ДОРЖУ очулдурган.

● **Евгений ЕВТУШЕНКО,**
орус, совет шүлүкчүзү, публицист.

БЫШКАН НАЗЫН
ШАЙЫН ИЖИП...

Ол хүн меңээ, улуг назы чеде берген
эзелерниң,

айын ижер чалалганың келгенинге өөрзөн ийик мен.
аг-үе кадыг-дошкун үүлөзи шылгап каапкан,
ырайларда кижизиг, чөп сеткил оюну херелденген,
уузуң чок октаргайда келгензиг-даа, маажым ор мен...

ткен хөй чыл төөгүзүнче хая көөрге, алдарлыглар
ала тыртым чугаа-сооттуг шайын ижип, мени шылгап,
енген дег айтырыпкаш, эпчосунуп, хары манап,
дээрти аарак, чугаа-соотту шууттулар, үнери-даа
уттундурган.

тарларның аразынга, чугаа-домаам чегейинге
дылым тыртып,
сөвин оорлаткан куу дазырт бажың ышкаш,
че черден чедип келген, даштыкылар сагындырып,
иел чүве, бурун сөстүң шидиин чежиң чадап ор мен,
хирелимни.

Кызыжактар турар шаанда оларларга күдүк басып,
Ынакшылды өргүп чораан кижилерни сактып көөрге,
Кымдан артык алдарлыглар болур чорду, төөгүдө.
Ынчангаштың мөгейбестиг аргазы чок,
бүдүштүг-ле чорааннар-дыр.

Чаңгыс-даа сөс эрттирбейн, кулак салып орзумза-даа,
Чамдыкта шуут бодалымның ээргийи дүргеттелип,
Мытициниң көгээринде ажыткылыг «кагор»-даа дег,
Мерген угаан деңгелинге чедип чадап, хинчээм көрүп,
орарым-даа чөп-ле боор оң...

Дайын-чааның чеже өртү күжүрлерниң сеткил хөңнүң
таварбаанып.
Делегейге ийи дайын, боттарының база бирээ,
төрзөн чурт дээш
Саны, түңү уттундурган хүннүң болур амыдырал дайынынга
Салдыныпкан турган болза, шак бо хүнде
маңаа чүге орарлар деп?

Кандыг хүндүс кара яла хөөкүйлерни сывырбаан дээр:
Караганда, Инданның херим-дузаа, хербектенген
ызырар ыттар.
Чемин үндүр хайнып каапкан хымыраан шай сеткилинде,
Чемдик-тудуу амыдырал шылгалдазы — дүште-дүлдө,
угаанында.

Кара-бажың анчыг сөзү, каш чылда кеткен кара хеп-даа,
Кырганның сеткил-хөңнүң өскертипкен турган болза,
«Чырык күзөл, амыдырал чечээ үнген аяңнарда уран сөстүг,
Чылдар өттүр Блок чүге чурттап чор» деп бодаар чордум.

Кадыг-доң чер казып тургаш, шуурганның өзээрнигип,
Катап-катап хоруп кааны аттар адап, кыйгы салып,
сымыранып,
Дириг үнер хүнүн манап, баарныгып, чүрээ дириг,
Дидим-чоргаар сеткил хойлап чорааннар-дыр
хинчектиин көр!

Ам бо хүнде сайзыралда чуртувус-даа бурунгаарлаан:
Эртемивис делшилгеде: физиктер, лириктер көвей-даа бол,
Ада-чурт сээң мергениңни херечилзэн.

Алдын баштыг өгбелериң
Эгзэртинмес эртинен-дир, оларларның шыдамын сен
үнелеп көр!

Кеткен хеви модадан үнген-дир дээш, чектээр эвес,
Эъди-кежи шүүрелири, үе оюну. Ол-даа база кижиге
бүрү эртер орук.

Кады шайлап, шак бо орап кырганның
шырайының хүннээрзэнде
Эгзэртинмес эртинен шыгжамыры чырып туру,
Төрзөн черим!

Дыыжы кулаам салып оргаш, дыңнап орган
херечизи мен-не болдум.
Дыжым ханды, оларга мен шүлүм-ырым бараалгадыйн.
Шайын аартаан кырганның шаптык катпайн, бодал шуудайн.
Чалыларга одуруглар өскелерден төрүттүнүп, бодараай аан!

Наталья САЛЧАК очулдурган.
Бай-Тайга кожуун.

● **Афаг ШИХЛЫ,**
азербайджан шүлүкчү.

ЧҮГЕ МЭЭНИИ ЭВЕС
СЕН ААН?

Өске бир-ле делегейден келген боор сен...
Өндүр чараш маңган аъттыг тайжы-дыр сен.
Дашка иштин четтирикеш, ыдым чидер,
Сагыш хөлзеп сээң ууче чоруптар мен.
Сээң-биле сеткил хандыр хөөрежир дээш,
Сени көөрүн күзээр-дир мен, эргим эжим.
Эскербейн-даа, чаным-биле эрте бердиң,
Эштеринге бүзүрелиң оскундуң бе?
Ынак эжиң көөрүн-даа күзеведиң,
Ырап, өшкөн идегелиң шаптыктаан бе?
Чүүл чок ыдык ынакшылды диледиң бе?
Чүге мээңи эвес сен аан, сөглөп көрөм?

Үргүлчү-ле чаныңда мен чоруур-дур мен,
Үе шылгаан, сээңи болуп чоруур-дур мен.
Быт чокка, чүгле сени манап чор мен.
Айлаң-кушакш ону шуут-ла ырлавастан...
Ужуражып, душчуп келир хүннү манап,
Уттунмас кударалды хойлап чор мен.

Сайлыкмаа КОМБУ очулдурган.

● **Антон ҮЕРЖАА,**
тыва шүлүкчү.

ТУК

Амыдырал дөлемнерин
чалап аар дээш,
Амыр-дыш чок тутчуп
чоруур кижиге бүрү
Аштырышкын,

тиилелге-даа хүннеринде
Арын-нүүрүн — ыдык тугун
салбаайн-на дээр.

Чүрек ханы будуп каан дег, өңгүр, чырык
Сүзүгтелиң доозун тудуп чивезин дээш,
Чула силгип, улдап-кактап, арыглап бээр
Шуурганче чиге көрүп басыптар сен.

Күззөн шыпшың ээлеп алгаш,
тугуң ышкаш,
Хүнге чыннып, хөлестенип
чыдып аар сен.
Ынчалза-даа турум агаар тыныжың бооп,
Ыдык сүлдөң хадываска, маңгарлыр сен.

А ол тукту улам бедик туткан тудум,
Адаанчыңга дириг "кара" болу бээр сен.
Ирик сеткил, нүгүл, меге хоран огу
Изиг амың үзүп каар дээш,
саарлып келир.

Канчаарып ам? Азы ону чажырыпкаш,
Ханның дажаң түлүк өйү эртикжеге,
Конгулунда сырбык ышкаш,
хоруй бээр бе?
(Кортук дижиң кочулашсын, хамаан эвес.)

Ынчалза-даа амыр-менди
артып каар сен.
Ынчангаштың "Ында-даа эвес,
мында-даа эвес —
Анаа хостуг арат мен" — деп куйзуп
чорааш,
Артык күштүг талага кээп катчып аар сен.

Даартазында өске чүктен хадып келир,
Дасыңыңны дагын катап шыгжаптар сен.
Өңүн өскээр будупсуңа база-ла эки,
Өңгүр пөстү суура соккаш
хөөптүп-даа боор.

Чеже болур... Бир-ле хүндүс
миннип келгеш,
Сеткилиңни корга-корга баккылаар сен.
Салгын-хатка айызатпаан, октар дегбзэн,
Чажырып каан ыдык сүлдөң ирзэн болур.

Сеги кургаан нүүрүң-тугуң куруг сывы,
Чевег-хөөрде маанай ышкаш,
көстүп турар...

● **Лариса НОРБУ,**
чогаал ажылын шенеп
чоруур шүлүкчү.

ЭРТКЕН ҮЕ

Сактыышкыннар,
муңгаралдар
намдазын дээш,

Сагыш өйгөн бодалдардан дессимзе-даа,
Ада-өгбөм сүзүү мени кыйгырган дег,
Аалым-чуртум эргий кезип чеде бээр мен.

Эңзиргей өдек орну шып-ла шыпшың
Эглип келбес эргим хүннер ырай берген.
Авам, ачам, дуңмаларым ажытталган —
Айттаныпкан. Эп келбес.
Чоктанчыын аар...

Эрткен үе, сенден чүмү эрээр деп мен!
Эки-бакты шыгжап артар — хинчээң-не ол.
Сеткилимиң эң-не ыдык арыннары
Сеңээ дынмайын, доозун болуп
хадый берди...

ЧАРЛАЛ

РЕКЛАМА

ЧАРЛАЛ

РЕКЛАМА

ЧАРЛАЛ

Байыр чедиришикини

Бистиң эргим, ынак ававыс Монгуш Алефтина Осурбаевна «Күш ажилдың хоочуну», «Социалисттик чарыштың тиелекчизи» деп медальдарның база оон-даа хөй шаңнал-мактапдарның эдилекчизи март 21-де мугур 70 харлаар. Ынак ававыстың юбилейин таварыштыр байыр чедирип, дараазында одуругларны бараалгаттывыс.

Амыдырал чиргилчинниг оруктарын Ажып, эртип, 70 харны харлап турар. Авыралдыг эргим, ынак ававысты Айга, хүнге ажы-төлү дөмейлээр бис.

Дөрт чараш оолду, кысты чаяп төрзэн Төлөп чонга кижизидип, өөредип каан Эртем-билиг чедирип кааш, деткил чоруур Эргим, ынак бүзүрелдиг ававыс сен.

Колхоз, совхоз ажылынга үр-ле чылда Холун суклаан чери-даа чок бөдүүн ишчи Хүндүткелдиг, чоргааранчыг ававыска Күдүк басып, черге чедир мөгөйдивис.

Чеден харлаан байырлалың таварыштыр Черниң каазы чечектерни сөңней тудуп, Каң дег быжыг кадыкшылды, кежик чолду Катап-катап ажы-төлүң йөрзеп тур бис.

Уйнуктарың, уругларың, оолдарың Уйгу-дыш чок шылагзынмайн азыражып, Ам-даа биске орук айтыр сылдыс болуп, Аравыста буян сөңнел чурттал чор сен.

Уругларыңдан.

Садыг «ЛАМРИМ»

Өөрөдиге херекселдеринден эгелээш бажың иштин аштап арыглаар барааннар дээш оон-даа өскө херек чүүлдерни садып турар.

ТЕРГИИН ЭКИ. ШИЛИПГЕЗИ ХӨЙ.

Ажылдаар шактары: (понеделниктен пятницага)

08.00 шактан 18.00 шакка чедир.

Суббота, улуг-хүнде: 09.00 шактан 18.00 шакка чедир.

АДРЕЗИВИС: Кызыл хоорай, Кечил-оол кудумчузу, Б. (Автодор доктаамы, 3 дугаар школа чаны).

Аптека «МАНЛА»

Ажылдаар шактары:

понеделниктен пятницага

08.00 шактан 20.00 шакка чедир.

субботада 09.00 шактан 20.00 чедир.

улуг-хүнде 09.00 шактан 19.00 шакка чедир.

Адреси: Кызыл хоорай, Кечил-оол кудумчузу, Бап Лопсанчап кудумчузу, бажың 42.

Харылзажыр телефоннары: 6-07-55; 5-45.

Ярмарка Башкирского МЁДА

- конфитюр
- масло подсолнечное
- халва
- пыльца, перга
- мёд в сотах
- мармелад

С 21 МАРТА ПО 15 АПРЕЛЯ,
с 9.00 ДО 19.00 (БЕЗ ВЫХОДНЫХ)

Хуу чуртталга бажыңы тудуп алырыңга ЧЕР УЧАСТОКТАРЫ садып турар. Тел: 8(39422) 5-00-52, 8923-669-1190.

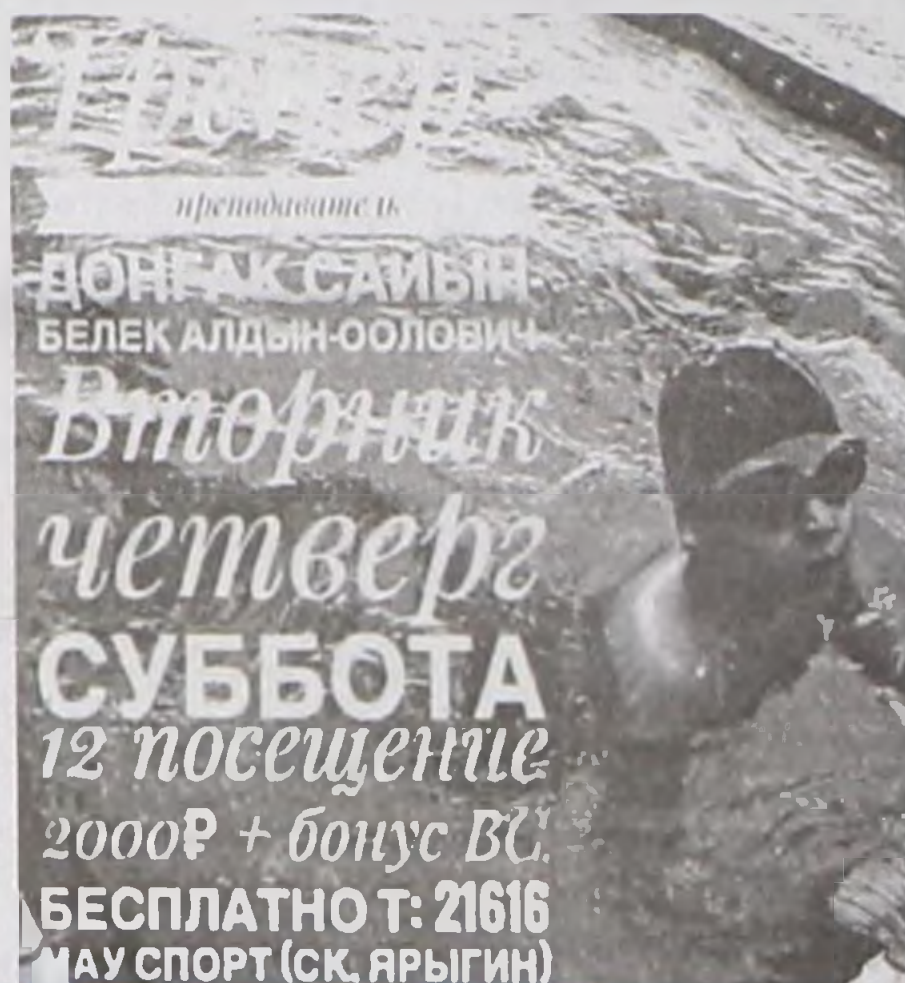
Малчыннар турлагларыңга СУГ КУДУКТАРЫН өрүмнөп казып турар. Тел: 8(39422) 5-10-30, 8-913-444-44-05

Спортивный комплекс им. И.Ярыгина

Тренер-преподаватель
ТЫВА ХУРЕШ,
ВОЛЬНАЯ БОРЬБА
Мастер спорта
Шажан Сайын-Белек
БОРИСОВИЧ
ПОНЕДЕЛЬНИК
СРЕДА ПЯТНИЦА С
9-10-11, 15-16-17 ЧАСОВ
тел: 21616 1111
СПОРТ (СК ЯРЫГИНА)

2500Р

ДОН-АК САЙЫН
БЕЛЕК АЛДЫН-ООЛОВИЧ
Вторник
четверг
СУББОТА
12 посещение
2000Р + бонус ВС
БЕСПЛАТНО Т: 21616
МАУ СПОРТ (СК ЯРЫГИН)

ВТ.ЧТ.СБ 16:00 Ч
С БАССЕЙНОМ
2000Р НАБОР
БВОЧЕК 12
ЕКЦИЮ
ПО СМЕШАННОМУ
ЛОБОРСТВУ
ММА 1500Р МАУ
СПОРТ (СК ЯРЫГИН)

ПИЛОМАТЕРИ
В АССОРТИМЕНТЕ

КОМПЛЕКТАЦИЯ

дома, бани, гар

(стены наружны

внутренние, ла

пол, потолок, кры

по индивидуальн

размерам.

ДОСТАВКА в го

бесплатно.

Тел.: 8-960-778-91

8-923-375-99-21

Адрес: Каа-Хем

район, с. Дерзиг-А

ИЗВЕЩЕНИЯ

Администрация Чаа-Хольского кожууна Республики Тыва на основании постановления администрации Чаа-Хольского кожууна от 14.03.2018 года № 206 «О проведении публичных слушаний по изменению вида разрешенного использования земельного участка» извещает о проведении публичного слушания 03.04.2018 г. 10:00 ч. в зале заседаний администрации Чаа-Хольского кожууна, расположенного по адресу: Российская Федерация, Республика Тыва, Чаа-Хольский район, с. Чаа-Холь ул. Ленина, 8, по вопросу изменения разрешенного использования земельного участка из категории земель — земли населенных пунктов, на основании заявления гражданина Дувен Андрей Викторовича об изменении вида разрешенного использования земельного участка из земель населенных пунктов, с кадастровым номером 17:14:0101029.448 с общей площадью 2184 кв. м., расположенного по адресу: Российская Федерация, Республика Тыва, Чаа-Хольский район, с. Чаа-Холь ул. Конституции, дом.1 с разрешенного использования «личное подсобное хозяйство» на вид разрешенного использования «пищевая промышленность».

Начальник отдела по имущественным и земельным отношениям
Чаа-Хольского кожууна Кенден Х.П.

В администрацию Чаа-Хольского района поступило заявление от гр. Российской Федерации. Севээн Андрияна Алдын-ооловича о предоставлении земельного участка в аренду сроком на 49 (сорок девять) лет из земель сельскохозяйственного

назначения для сельскохозяйственного использования, расположенного по адресу: Российская Федерация, Республика Тыва, Чаа-Хольский район, с. Чаа-Холь, Терезин, с общей площадью 45814 кв. м, с кадастровым № 17:14:0502003:5

В рамках действующего законодательства в течение 30 дней со дня опубликования данной информации администрация Чаа-Хольского района принимает письменные возражения по данному заявлению.

Начальник отдела по имущественным и земельным отношениям
Чаа-Хольского кожууна Кенден Х.П.

В администрацию Чаа-Хольского района поступило заявление от гр. Российской Федерации, Главы КФХ Шомбуль Буяна Валерьевича о предоставлении земельного участка в аренду сроком на 49 (сорок девять) лет из земель сельскохозяйственного назначения с разрешенным использованием — сельскохозяйственное использование расположенного по адресу: Российская Федерация, Республика Тыва, Чаа-Хольский район, местечко «Терезин» поле № 3, с общей площадью 400000 кв. м. с кадастровым № 17:14:0502003:76.

В рамках действующего законодательства в течение 30 дней со дня опубликования данной информации администрация Чаа-Хольского района принимает письменные возражения по данному заявлению.

Начальник отдела по имущественным и земельным отношениям
Чаа-Хольского кожууна Кенден Х.П.

солуннуң сайтызы://shyud.ru

электроннуң почтазы: shyntuva@mail.ru shyntuva@yandex.ru

Неделяның тиражы: 13035 экз. Үндүрүлгениң тиражы: 4

«ШЫН»

ТУРГУЗУКЧУЗУ:
Тыва Республиканың
Информатизация болгаш
харылзаа яамызы.
Кол редактор
А.С. ШОЮН

Редакцияның болгаш үндүрүкчүнүң
адреси: 667000 Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100, каб. 29-32

РЕДАКЦИЈАНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор А.С. Шойун — 2-01-35,
Кол редакторнуң оралакчызының хүлээлгезин күөседип турар
Д.С. Монгуш — 2-17-91.
Секретарь В.М. Чагтар — 2-30-69; тел/факс (394-22) 2-30-69.
Бухгалтерия, реклама, чарлал килдизи (Н.Б.Б. Оюн, Н.К. Санчай-оол,
А.А. Лагбы) — 2-18-10.
РЕДАКЦИЈАНЫҢ КИЛДИСТЕРИ:
Нитилел-политиктиг (редактору Ш.М. Суван, корр. А.А. Ондар)
Экономика, үлөтүр болгаш көдээ ажыл-агый (редактору А.Н. Соян)
Социал айтырыглар (редактору Н.С. Эргел, корр. Ш.Н. Ховалыг) — 2-17-94
Культура, чогаал, медээлер база спорт (редактору Э.Н. Кол)
Очулга (очулдуругчу А.К. Ооржак)
Солун чыскаакчылары С.Н. Монгуш, А.К. Ооржак
Корректорлар А.Ч. Чамзырын, Ч.Н. Мачыс

Расч. счет № 40603810900004000277
Корр. счет № 30101810500000000735
БИК 049304735 ИНН 1701008465
КПП 170101001
ОАО АБ «Народный Банк Республики Тыва»
г. Кызыл

Харылзаа, информация технология-
лары болгаш массалыг коммуникация-
лар адырынга хайгарал талазы-биле
Федералдыг албаның Тыва Республика
талазы-биле эргелели «Шын» солуну
2012 чылдың декабрь 3-те бүрүткөзүн
Херекчилдин дугавы — ПИ № ТУ17-
00088.

Солуну «Тываполиграф» ААН-ге парлаган
(Кызыл, Шетинин болгаш Крамченко, 1).
Солунда парлагтылган материалдары
торларының бодалдары редакцияның турун
дүүлөйи барыл болуп, айттылган сөздөрү
өскө-даа фактылары, дыңнадылары дээш
боттары харылзаар.

Чагыдылга кеңөөк: хуу өкилтерге — 11530,
орган-бюджетке — 31730
Солун неделяда үш катип үнөр.
Хем-ээли 3 парлаар ама.
Номерни парлагтылган дугаага
график азуулар — 21.00, херек кырында — 18.00
Солун калбейи барганда, 3-14-94 телефоннары